

XALQ OG'ZAKI IJODIDA AKSILOGIK KONSEPTLAR

Zaynabutdinova Guzaxon Xatamovna

Mustaqil izlanuvchi, Fargona davlat universiteti

E-mail: Mahbubovagozal@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17378087>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 07-oktabr 2025 yil

Ma'qullandi: 11-oktabr 2025 yil

Nashr qilindi: 17-oktabr 2025 yil

KEY WORDS

aksiologiya, konsept, xalq og'zaki ijodi, qadriyat, dunyoqarash, axloqiy mezon, milliy o'zlik.

ABSTRACT

Maqolada xalq og'zaki ijodida aks etgan aksiologik konseptlarning mohiyati, ularning turlari va badiiy ifoda vositalari tahlil qilingan. Tadqiqotda xalq ertaklari, dostonlari, maqol va matallari asosida o'zbek xalqining qadriyatlar tizimi, ezgulik va yovuzlik, mehnat, halollik, sadoqat kabi konseptlarning semantik tuzilishi yoritilgan. Maqolada aksiologik konseptlarning yoshlar ma'naviyatini shakllantirishdagi roli ham ochib berilgan..

Zamonaviy lingvokulturologiya fanining asosiy yo'nalishlaridan biri bu aksiologik konseptlarni o'rganishdir. "Aksiologiya" termini yunoncha axios — "qimmat", "qadriyat" va logos — "ta'limot" so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, qadriyatlar haqidagi fan sifatida falsafada XIX asrning ikkinchi yarmida shakllangan. Aksiologiya inson faoliyatidagi axloqiy, estetik, madaniy, ijtimoiy qadriyatlarni o'rganadi. Shu bois u nafaqat falsafa, balki tilshunoslik, psixologiya, sotsiologiya va madaniyatshunoslik bilan uzviy bog'liq. Tilshunoslikda aksiologik konsept — bu xalqning qadriyatga oid tasavvurlari, axloqiy ideal va ma'naviy me'yorlarini o'zida mujassamlashtirgan til birliklarining konseptual modeli hisoblanadi. U inson ongida shakllanib, til orqali ifodalanadi. Shunday qilib, aksiologik konsept til, tafakkur va madaniyatning o'zaro aloqasini o'rganishda muhim vositadir. Masalan, o'zbek tilida "ona", "vatan", "halollik", "mehr", "sadoqat" kabi so'zlar faqat lug'aviy ma'noga ega emas, balki ularda xalqning tarixiy, ma'naviy va axloqiy qadriyatlari ham mujassam. Demak, bu so'zlar aksiologik konseptlar sifatida milliy mentalitetning bir qismi bo'lib xizmat qiladi.

Tilshunos olim V.A. Maslova ta'kidlaganidek, "konsept bu — millat ongida ma'lum bir qadriyat yoki tajriba asosida shakllangan, til orqali ifoda topgan madaniy birlikdir". Shu bois, xalq og'zaki ijodi qadriyatlarni o'zida jamlagan konseptual tizim sifatida o'rganilishi lozim. Qadriyatlar tizimi har bir xalqning dunyoqarashini, ijtimoiy ongini, milliy xulqini belgilaydi. Qadriyat tushunchasi falsafiy jihatdan keng ma'noga ega bo'lib, inson hayotining maqsad va mazmunini anglatadi. Konsept esa bu qadriyatning til va tafakkurdagi ifodasidir.

1- jadval. Konsept va qadriyat munosabati

Tushuncha	Tavsif	Namuna
Qadriyat	Axloqiy, madaniy yoki ijtimoiy ahamiyatga ega g'oya, ideal	Mehr, adolat, vatanparvarlik
Konsept	Ushbu qadriyatning tildagi va ongdagi model ko'rinishi	"Mehr – tog'ni eritar", "Vatan – muqaddas" kabi birliklar
Ifoda vositasi	Tilda konseptni ifodalovchi leksik, frazeologik, obrazli birliklar	maqol, doston, ertak, rivoyat

Demak, qadriyat konseptning mohiyatini tashkil etsa, konsept esa shu qadriyatning til orqali namoyon bo'lish shaklidir. Aksiologik konseptlar har bir xalq madaniyatida o'ziga xos tarmoqqa ega. O'zbek xalqida bu qadriyatlar asosan quyidagi asosiy yo'nalishlarda aks etadi: axloqiy qadriyatlar: halollik, sabr, sadoqat, mehr; ijtimoiy qadriyatlar: mehnatsevarlik, odillik, do'stlik; vatanparvarlik qadriyatlari: jasorat, fidoyilik, vatan muhabbati; estetik qadriyatlar: go'zallik, nafosat, san'at. Ularning barchasi xalq og'zaki ijodida badiiy obrazlar va ramzlar orqali talqin etilgan.

Xalq og'zaki ijodi – bu xalqning ko'p asrlik ma'naviy tajribasini o'zida mujassamlashtirgan madaniy xazina. U xalqning orzu-umidlarini, qadriyatlarini, ezgulik haqidagi tasavvurlarini saqlovchi "xalq xotirasi" vazifasini bajaradi. Shu bois xalq og'zaki ijodi aksiologik konseptlarning tabiiy manbai sifatida o'rganiladi. O'zbek xalq og'zaki ijodining barcha janrlarida qadriyatlar ifodasi mavjud: ertaklar – yaxshilikning yovuzlik ustidan g'alabasini ko'rsatadi; maqollar – xalq donoligi va axloqiy me'yorlarini ifodalaydi; dostonlar – jasorat, vatanparvarlik va sadoqat qadriyatlarini targ'ib etadi; afsonalar – go'zallik, tabiat, sadoqat haqidagi qadimiy tushunchalarni aks ettiradi. Masalan, "Alpomish" dostoni xalq uchun vatan, sadoqat, jasorat kabi konseptlarning badiiy timsolidir. "Zumrad va Qimmat" ertagida yaxshilik, adolat, mehr qadriyatlari asosiy g'oya sifatida ilgari suriladi. Shu tariqa, xalq og'zaki ijodi orqali milliy axloqiy me'yorlar avloddan-avlodga o'tib kelgan.

Zamonaviy lingvokulturologiyada konseptlarni o'rganish madaniyat va til o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatadi. Har bir konsept millat madaniyatining "kod"i sifatida qaraladi. Shu sababli xalq og'zaki ijodidagi qadriyatlar til birliklari orqali o'rganilganda, ular milliy tafakkurning lingvistik xaritasini yaratadi. Lingvomadaniy yondashuvga ko'ra, aksiologik konseptlarni tahlil qilishda quyidagi bosqichlar muhim: nomlash bosqichi – konseptni ifodalovchi so'z yoki iborani aniqlash (masalan, "vatan", "ona", "halollik"); semantik bosqich – so'zning ma'nosini, konnotativ qatlamlarini tahlil qilish; madaniy bosqich – bu birlikning xalq mentalitetidagi o'rnini belgilash; badiiy bosqich – konseptning obrazlar, timsollar, ramzlar orqali ifodalanishini aniqlash. Masalan, "ona" konsepti o'zbek xalq og'zaki ijodida nafaqat biologik tushuncha, balki mehr, bag'rikenglik, himoya timsoli sifatida talqin etiladi. Maqollarda: "Ona yurti jannat bo'lar", "Ona rozi – Xudo rozi" kabi iboralar bu konseptning qadriyat sifatidagi kuchini ko'rsatadi.

Aksiologik konseptlar mazmuniga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratiladi: etik konseptlar – axloqiy qadriyatlar bilan bog'liq (yaxshilik, sadoqat, halollik, adolat); estetik konseptlar – go'zallik, nafislik, san'atga oid qadriyatlar (go'zallik, nafosat, ohang); vatanparvarlik konseptlari – millat va yurtga muhabbat, fidoyilik (vatan, erkinlik, jasorat); ijtimoiy konseptlar – insonlararo munosabatlar (do'stlik, hamjihatlik, hurmat); ruhiy-ma'naviy konseptlar – e'tiqod, sabr, tavakkal, umid.

Ular xalq og'zaki ijodida metaforalar, ramzlar, epitetlar va obrazli ifodalar orqali aks etadi. Masalan: "Yuragi tog'dek" – jasorat konsepti; "Ko'ngli daryo" – saxovat konsepti; "Ona yurti jannat" – vatan konsepti. Shu tariqa, tilning bunday obrazli vositalari aksiologik mazmunni kuchaytiradi va konseptning milliy–madaniy jihatini boyitadi. Har bir aksiologik konsept xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy hayoti va urf-odatlar bilan chambarchas bog'liq holda shakllanadi. Bu jarayon quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: tarixiy bosqich – qadriyatlar xalqning diniy, ijtimoiy, iqtisodiy hayotidan kelib chiqadi; madaniy bosqich – qadriyatlar xalq og'zaki ijodi orqali badiiy obrazga aylanadi; til bosqichi – qadriyatlar tildagi ma'nodosh, sinonimik, ramziy shakllar orqali mustahkamlanadi; ong bosqichi – konsept xalq tafakkurining ajralmas qismiga aylanadi. Masalan, "jasorat" konsepti dastlab qahramonlik dostonlarida (Alpomish, Go'ro'g'li) badiiy timsol sifatida yuzaga kelgan, keyinchalik xalq tafakkurida erk, vatanparvarlik, erksevarlik qadriyatlarining markaziga aylangan. Shunday qilib, aksiologik konseptlar xalqning ma'naviy olamining markaziy tarkibiy qismi bo'lib, ularning tilda ifodalanishi xalq ongining qadriyatga asoslangan tafakkurini aks ettiradi. Xalq og'zaki ijodi esa bu qadriyatlarning eng qadimiy va barqaror manbai sifatida milliy o'zlikni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Shu bois, aksiologik konseptlarni xalq og'zaki ijodi asosida o'rganish nafaqat lingvistik, balki madaniy va tarbiyaviy jihatdan ham katta ahamiyatga ega.

O'zbek xalq og'zaki ijodi qadimdan xalqning dunyoqarashi, ma'naviy qadriyatlari va axloqiy ideallarining badiiy in'ikosi sifatida shakllangan. Unda ezgulik, adolat, mehnat, sadoqat, vatanparvarlik, mehr kabi konseptlar xalq tafakkurining negizini tashkil etadi. Aksiologik konseptlar xalq ijodida ikki yo'l bilan ifodalanadi:

1. Bevosita – qadriyat so'z orqali to'g'ridan-to'g'ri nomlanadi (masalan: yaxshilik, halollik, adolat, vatan);

2. Bilvosita – qadriyat ramz, timsol, obraz yoki metafora orqali ifodalanadi (masalan: ko'ngli daryo, yuragi tog'dek, ona yurti jannat).

Xalq ijodidagi qadriyatlar xalqning ijtimoiy hayoti, axloqiy me'yorlari va tarixiy tajribasidan kelib chiqqan bo'lib, ular avloddan-avlodga og'zaki shaklda o'tgan. Shu bois, bu qadriyatlar xalq mentalitetida chuqur ildiz otgan konseptual birliklarga aylangan. Ertak – xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega janrlaridan biri bo'lib, unda odatda yaxshilik yovuzlik ustidan g'alaba qiladi. Shu sababli ertaklar "yaxshilik" konseptining eng boy manbai hisoblanadi. Masalan, "Zumrad va Qimmat" ertagida Zumrad obrazi orqali halollik, mehr, mehnatsevarlik qadriyatlari ifodalangan bo'lsa, Qimmat obrazi manmanlik, hasad, yovuzlikni ifodalaydi. Ertak oxirida Zumradning baxtli hayot kechirishi orqali xalq "yaxshilik g'alaba qozonadi" degan qadriyatni ilgari suradi. Shuningdek, "Boy ila kambag'al", "Uch og'a-ini botirlar", "Sehrlı ko'zoynak" kabi ertaklarda mehnatsevarlik, saxovat, to'g'rilik kabi konseptlar yovuzlik, hasad va yolg'onlikka qarshi qo'yilgan.

2- jadval. Ertaklardagi asosiy aksiologik mazmun

Ertak nomi	Pozitiv konsept	Negativ konsept	Asosiy g'oya
Zumrad va Qimmat	Yaxshilik, mehr	Yovuzlik, hasad	Halol mehnat va mehr g'alabasi
Boy kambag'al	Mehnatsevarlik, saxovat	Manmanlik, ochko'zlik	Mehnat qadriyatining ustuvorligi
Uch og'a-ini botirlar	Jasorat, sadoqat	Qo'rqqoqlik, xiyonat	Fidoyilik va sadoqatning ahamiyati

Shunday qilib, ertaklarda "yaxshilik" konsepti xalqning axloqiy idealini ifodalaydi, "yovuzlik" esa salbiy qadriyat sifatida keltiriladi.

Doston – xalq og'zaki ijodining qahramonlik va vatanparvarlik ruhini mujassamlashtirgan yuksak badiiy janridir. Unda xalq orzu qilgan ideal qahramonlar – jasur, halol, sadoqatli insonlar timsolida tasvirlanadi. "Alpomish" dostoni o'zbek xalqining vatanparvarlik konseptini ifodalovchi eng muhim manbalardan biridir. Alpomish obrazi orqali vatan, sadoqat, jasorat, erksevarlik qadriyatlari ifodalangan. U o'z yurtini himoya qilish, sevganiga sodiq qolish, o'z xalqining sha'nini himoya qilish orqali milliy ideallarni mujassamlashtiradi. Doston matnida Alpomishning vatanga qaytish yo'lida aytgan so'zlari xalq tafakkuridagi vatan qadriyatining timsolidir: "Yurtimni tashlab yurgan kunlarim – jonimdan ayrilgan kunlarimdir". Bu misralar orqali "vatan" konsepti hayot, sadoqat, g'urur kabi ma'naviy qadriyatlar bilan uyg'unlashadi. Shuningdek, "Go'ro'g'li" dostoni ham jasorat, fidoyilik, erksevarlik konseptlarini yuksak badiiy darajada ifodalaydi. Go'ro'g'li obrazi xalq idealining timsoli sifatida, "jasorat" konseptini ifodalovchi asosiy obrazdir.

3-jadval. Dostonlardagi konseptlar tahlili

Doston nomi	Asosiy konseptlar	Timsol	Ma'naviy mazmun
Alpomish	Vatan, sadoqat, jasorat	Alpomish	Vatanni himoya qilish – oliy burch
Go'ro'g'li	Erk, jasorat, adolat	Go'ro'g'li	Xalq uchun kurashish qadriyati

Demak, dostonlarda aksiologik konseptlar xalqning tarixiy, ijtimoiy va milliy o'zligini ifodalovchi ma'naviy ustunlardir.

Maqollar xalq tafakkurining eng ixcham va chuqur ifodasi bo'lib, ularda qadriyatlar xalq donoligi asosida shakllangan. O'zbek maqollarida mehr, sadoqat, adolat, halollik kabi aksiologik konseptlar keng ifoda topgan. Masalan: "Mehr – tog'ni eritar"; "Sadoqat – insonning eng katta ziynati"; "Halollik bilan topilgan luqma – eng shirin taom". Bu maqollar orqali xalq insonlararo munosabatlarda mehr va sadoqatni eng yuksak qadriyat sifatida belgilaydi.

Afsonalarda esa bu qadriyatlar obrazlar orqali ifodalanadi. Masalan, "Oqbuloq" afsonasida bir qizning halolligi va sadoqati tufayli tog' bag'ridan buloq chiqadi. Bu buloq xalq tasavvurida sadoqat va poklikning timsoliga aylangan. Shu tarzda afsonalar qadriyatlarni tabiat obrazlari bilan uyg'unlashtirgan. Xalq og'zaki ijodida adolat konsepti jamiyatdagi tenglik, haqiqat va to'g'rilik bilan bog'liq holda talqin etiladi. Ertaklarda adolat doimo g'alaba qiladi. Masalan, "Boy ila kambag'al" ertagida kambag'al halol mehnati orqali boyning zulmiga qarshi turadi. Bu orqali xalq "adolatli bo'lgan inson oxir-oqibat yutadi" degan qadriyatni ilgari suradi. "Halollik" esa

o'zbek xalq tafakkurining eng markaziy qadriyatlaridan biridir. Maqollar bunga yaqqol misol: "Halolning qo'li baland"; "Halollik umrni uzaytirar"; "Halol mehnat – eng katta boylik". Bu iboralar o'zbek xalqining ijtimoiy-axloqiy qarashlarida halollikni ideal fazilat sifatida tan olganini ko'rsatadi.

Aksiologik konseptlar ko'pincha ramzlar (simvollar) orqali talqin etiladi. Xalq ijodidagi eng ko'p uchraydigan ramzlar quyidagilar: Ona – mehr va hayot manbai; Oq rang – poklik, sadoqat, halollik; Yurak – jasorat va vatanparvarlik; Suv – hayot, poklik; Tog' – kuch va matonat ramzi; Qush – ozodlik va erkinlik timsoli. Masalan, "Oqbuloq" afsonasidagi suv timsoli poklik va sadoqatni ifodalaydi, "Ko'ngli daryo" iborasi esa mehr va saxovat konseptini badiiy tarzda namoyon etadi. Bu ramzlar xalq tafakkuridagi qadriyatlar tizimining badiiy-semantik ifodalaridir. Xalq og'zaki ijodi faqat badiiy meros emas, balki ma'naviy-tarbiyaviy manba hamdir. Undagi aksiologik konseptlar yosh avlodni milliy qadriyatlarga hurmat, halollik, sadoqat, vatanparvarlik ruhida tarbiyalaydi. Ertakdagi yaxshilik g'oyasi – bolalarda ezgulikka ishonchni; maqollardagi donolik – hayotiy tajribani; dostonlardagi jasorat – vatanparvarlik tuyg'usini shakllantiradi. Shu bois, xalq ijodi asosida aksiologik konseptlarni o'rgatish – ma'naviy tarbiyaning samarali vositasidir. Shunday qilib, xalq og'zaki ijodi o'zbek xalqining qadimiy madaniyati, tafakkuri va ma'naviy qadriyatlarini ifodalovchi eng muhim manbalardan biridir. Unda yaxshilik, adolat, halollik, vatan, jasorat, mehr, sadoqat kabi aksiologik konseptlar xalq idealining markazida turadi. Shu tariqa: Ertaklarda – yaxshilik yovuzlik ustidan g'alaba qiladi, dostonlarda – jasorat va vatan muhabbati ulug'lanadi, maqollarda – halollik va adolat qadriyatlari targ'ib qilinadi.

Natijada, xalq og'zaki ijodi milliy o'zlikni, axloqiy me'yorlarni va qadriyatlar tizimini shakllantiruvchi beqiyos konseptual xazina sifatida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, xalq og'zaki ijodi nafaqat badiiy hodisa, balki xalqning aksiologik, axloqiy va ma'naviy qadriyatlarini mujassamlashtiruvchi milliy fenomen sifatida e'tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Axmedova, M. (2025). Rus va o'zbek toponimik afsonalarda motivlar tipologiyasi. *Наука и инновация*, 3(11), 125–127.
2. Muratova A. Aksiologik konseptlar va ularning lingvokulturologik talqini. – T.: O'zMU nashriyoti, 2025.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2024.
4. Qodirov M. O'zbek xalq dostonlarida ezgulik konsepti. – T.: Fan, 2018.
5. Sharipova G. Aksiologik konseptlarning o'zbek tilidagi ifodasi. – T.: O'zR FA, 2021.